

Довгун І.М.

*викладач кафедри іноземних мов професійного спрямування
Національного університету харчових технологій*

Германські мови

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОРФЕМИ ТА ОТОТОЖНЕННЯ МОРФІВ ОДНІЄЇ МОРФЕМИ

Дослідження морфеми пов'язане з такими теоретичними питаннями мовознавства, як рівнева структура мови, структура та сегментація слова на складові частини, морфемний аналіз слів, типологічне зіставлення мов. Проблемою морфеми та морфемного аналізу слів на матеріалі різних мов займалися вітчизняні (О. С. Кубрякова [4], О. О. Реформатський [5]) та зарубіжні (Л. Блумфільд [6], З. З. Харріс [7], Ч. Хокетт [8]) лінгвісти.

Структура будь-якого слова певної мови не може бути встановлена без урахування його системних зв'язків з формами інших слів, тому при виділенні в ньому морфем велику роль відіграє загальна структура мови та системні відношення її окремих форм. Існують різні критерії, на основі яких ті чи інші виокремлені відрізки ототожнюються як одна й та ж сама морфема чи розглядаються як різні морфеми. О. С. Кубрякова називає три основні напрями, що були запропоновані дослідниками в залежності від їх позиції щодо визначення цієї мовної одиниці та її ідентифікації у складі лексичних одиниць [4, с. 10–11], а саме:

1) Морфема – це одиниця плану вираження, її можна виділити лише за дистрибуцією без урахування значення. Вона існує як частина окремих висловлювань, що повторюється. Як бачимо, прихильники такого напрямку (З. З. Харріс [7], Ч. Хокетт [8]) беруть за основу формальний підхід, а не семантику.

2) Морфема розглядається як функціональна мовна одиниця, що слугує для передачі різних значень. Значення виступає єдиним критерієм у виділенні цієї мовної одиниці, форма морфеми є несуттєвою для виконання її функції (Г. Глісон [3]).

3) Представники третього напрямку (О. С. Кубрякова [4], П. Джастіс [9]) розглядають морфему як двосторонню одиницю мови, яка наділена планом змісту та планом вираження, тому при виділенні цієї одиниці враховуються форма та значення. Так, П. Джастіс, на підтримку цієї точки зору, подає приклад англійського слова *cement*, у якому його частина *-ment* спостерігається також у *argument*, *excitement*. Незважаючи на те, що три слова містять однакове фонемне сполучення, не всі вони наділені значенням (функцією) дериваційного афікса *-ment*, який утворює іменники від дієслівних коренів – *argue*, *excite*. У слові *cement* такий набір фонем не представляє окремої морфемі, воно функціонує як самостійне слово та його неможливо поділити без втрати початкового значення [9, с. 109]. На нашу думку, при ідентифікації морфемі важливо враховувати як її форму, так і значення, тому нам здається більш переконливим саме цей підхід у визначенні морфемної одиниці. Наявність у морфемі знакової та змістової сторін слугує причиною віднесення її до одиниць плану вираження і плану змісту.

Вперше в науковий обіг термін “морфема” увів І. О. Бодуен де Куртене, який визначив морфему як будь-яку неподільну частину слова, наділену самостійним психічним життям. До цього поняття відносяться корінь, префікс, суфікс, закінчення, що є показниками синтаксичних відношень [2, с. 272].

Л. С. Бархударов визначає морфему як сукупність морфів, які наділені однаковим значенням і знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції. Кожна морфема представлена своїми морфами – мінімальними послідовностями фонем (інколи одна фонема), є носієм певного значення, не ділиться на коротші значущі відрізки та регулярно повторюється у різних висловлюваннях [1, с. 13]. Проте, на думку вченого, значення не завжди є надійним критерієм у виділенні морфів певної морфемі. Наприклад, в англійських словах *receive*, *conceive*, *perceive*, *deceive* маємо регулярну послідовність фонем *-ceive* /si:v/, у якій важко сказати про її значення. Однак вчений називає цю сукупність фонем окремим морфом, оскільки попередні відрізки: *re-* /rɪ/, *con-* /kən/, *per-* /pə/, *de-* /di/ зустрічаються в інших словах:

retain, contain, pertain, detain [1, с. 6–8]. Отже, системний характер вживання мовних одиниць, їх регулярна повторюваність у мовленні є вирішальним для науковця. Далі Л. С. Бархударов пише про явище ідіоматизму, при якому значення формально поділеної послідовності морфів є цілісним і неподільним, тобто не дорівнює сумі значень цієї послідовності. Тому для поданих слів: *receive, conceive, perceive, deceive*, властива єдність значення, що не виводиться зі значень їх морфів. Незважаючи на розпливчатість семантики цих морфів, у вченого не виникає сумнівів відносно того, що вони є саме морфами, а не лише послідовностями фонем [1, с. 8–9].

Л. С. Бархударов робить також два важливих зауваження для морфемного аналізу слів. По-перше, одна й та ж сама послідовність фонем у деяких висловлюваннях може представляти два та більше неоднакових морфів. Це, наприклад, стосується слів *two* /tu:/ і *too* /tu:/, які є двома різними морфами, хоча обидва тотожні з фонемної точки зору. Основою для такого твердження є той факт, що між ними немає спільного значення і вони з'являються у різних граматичних контекстах. По-друге, одна й та ж сама послідовність фонем може бути морфом в одних висловлюваннях і лише частиною морфа в інших. Вчений порівнює англійські слова: *cutter, roller, slider, hammer* і *thunder*, де в перших трьох прикладах *-er* /ə/ є окремим морфом, бо ці словоформи знаходяться в дериваційних відношеннях з дієсловами *to cut, to roll, to slide*, тоді як останні два належать до кореневої морфеми, тобто є її частиною, оскільки не існують форми *to ham* або *to thund* [1, с. 12–13].

Велику увагу проблемі ідентифікації морфеми приділяють представники дескриптивної лінгвістики (Л. Блумфільд [6], Г. Глісон [3], З. З. Харріс [7], Ч. Хокетт [8]), які вважають морфему, так само як і фонему, основними одиницями дослідження мови. Зокрема, Л. Блумфільд представив тріаду тверджень щодо поняття морфеми:

1. Мовна форма, яка не наділена частковою фонетично-семантичною подібністю з іншою вважається морфемою;

2. Оскільки морфема може бути описана з фонетичної точки зору, то вона складається з однієї чи більше фонем;

3. Морфема може мати дві чи більше форм [6, с. 161–164].

Уживання слова “форма” у третьому твердженні призвело до неузгодженості положень вченого. Для того, щоб знайти вихід із даного ситуації, З. З. Харріс пропонує розрізняти морфемний альтернант – мінімальну послідовність фонем, наділену значенням і яку можна виділити в потоці мовлення, та морфемну одиницю. Коли два морфемні альтернанти мають однакове значення, але відрізняються між собою однією чи кількома фонемами і знаходяться у додатковій дистрибуції, то вони згруповуються в єдину морфемну одиницю [7, с. 80]. На основі цього лінгвіст доводить, що морфемні одиниці мають різні форми – морфемні альтернанти, які складаються з фонем. Більшість лінгвістів прийняли ідею З. З. Харріса щодо морфемного альтернанта, щоправда Ч. Хокетт замінив цей термін на “морф” як альтернативу довшому та відповідно до аналогії: “(allo)phone : phoneme = morph : morpheme” [8, с. 322].

О. О. Реформатський навів блискучий аналіз випадків тотожності/нетотожності кореневих морфем, у якому головну роль при зведенні в одну морфему її варіантів надав граматичним факторам:

1) Морфемні вважаються різними, коли вони різні за фонемним складом, належать до різних словозмінних парадигм і не мають нічого спільного в лексичному значенні.

2) Морфемні є неоднаковими, якщо вони пов’язані лише суплетивно, оскільки в цьому випадку, крім нетотожності морфем, спостерігається нетотожність складу фонем, хоча ці різні морфемні наділені однаковими функціями та значеннями.

3) Морфема вважається одною і тою ж самою, якщо в ній наявна внутрішня флексія. Таке чергування фонем утворює словозмінні та словотвірні форми й належать тільки до морфології.

4) Морфема є однією і тою ж самою, якщо в ній наявне морфологічне чи історичне чергування. Такі фонемні розходження характеризуються незалежністю від їх позицій, пов'язані з морфологією і спрямовані на утворення граматичних форм.

5) Морфема вважається однією і тою ж самою, якщо в ній наявне фонетичне варіювання, яке залежить від його позиції, а тому не має ніякого відношення до морфології, а є предметом розгляду в фонології [5, с. 415–420].

Підтримуючи позиції О. О. Реформатського, ми вважаємо, що існує міцний зв'язок між ототожненням морфів однієї морфеми й ототожненням варіантів однієї фонемі, що представлені в даній морфемі. Морфема розглядається нами як мінімальна значуща одиниця мови, в якій за певним фонетичним оформленням закріплений зміст і яку неможливо поділити на простіші одиниці такого роду. Морфему можливо характеризувати за такими ознаками:

- 1) є складовим елементом слова;
- 2) наділена значенням;
- 3) неможливо сегментувати, не порушуючи її значення;
- 4) складається з однієї та більше фонем або фонемного нуля;
- 5) у мовленні представлена морфами.

За їх формою морфеми можна поділити на вільні та зв'язані [1, с. 25]. Вільні морфеми можуть функціонувати як самостійні слова (*man, leaf, run, fall*), тоді як зв'язані не вживаються окремо, а лише разом з іншими морфемами (*forsake, overload*). За значенням морфеми є кореневими й афіксальними [1, с. 25]. Афікси, що спостерігаємо перед коренем, називаємо префіксами, після кореня – суфіксами.

Морф визначається як варіант морфеми, її конкретний представник, це найменша значуща частина, яку можна виділити у складі словоформи. Отже, морф є варіантом певної морфеми, в той час як морфема є узагальненим представником певного класу морфів. Ми виділяємо такі критерії ототожнення морфів однієї морфеми:

- 1) вони повинні бути наділені подібним значенням і фонемним набором;
- 2) мають знаходитися у відношенні додаткової дистрибуції, тобто не зустрічатися в однакових оточеннях;
- 3) повинні займати однакову позицію у слові.

Література

1. Бархударов Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка : учеб. пособ. [для студ. старших курсов ин-тов и фак. иностр. яз.] / Л. С. Бархударов. – М. : Высшая школа, 1975. – 156 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонетических альтернатив / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. – М. : АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.
3. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Г. Глисон. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 486 с.
4. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа : на материале германских языков / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 324 с.
5. Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / А. А. Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М. : Наука, 1970. – С. 398–421.
6. Bloomfield L. Language / L. Bloomfield. – London : The University of Chicago Press, 1984. – 569 p.
7. Harris Z. S. Structural Linguistics / Z. S. Harris. – Chicago : The University of Chicago Press, 1963. – 384 p.
8. Hockett C. F. Problems of Morphemic Analysis / Charles F. Hockett // Language : journal of the linguistic society of America. – 1947. – Vol. 4, № 23. – P. 321–343.
9. Justice P. W. Relevant Linguistics : an Introduction to the Structure and Use of English for Teachers / P. W. Justice. – [2nd ed.]. – California : CSLI, 2004. – 311 p.